

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Матеріали XVII науково-практичної конференції

**ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ
У ЛІТОПИСАХ**

до 350-річчя від дня народження Самійла Величка

Хотин
2020

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»
(протокол № 2 від 28.09.2020 р.)

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В. директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Шалаєва І.А. заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Нємічева Т.В. учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»

*Редколегією збережено авторський стиль викладу.
Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань
несуть автори статей.*

X852

Хотинська фортеця у літописах (до 350-річчя від дня народження Самійла Величка) // Матеріали XVII наук.-практ. конф. (м. Хотин 15 жовтня 2020 р.). – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький, 2020. – 108 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань історії та археології. Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я4

ЗМІСТ

Буйновська Є.В. До 20-річчя створення Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»	4
Денис Позняков Писемні джерела з історії Хотина першої чверті XVIII століття	11
Альона Іваночко Артилерія Хотинської фортеці XV – XIX століть	25
Лариса Курушак Козацька тематика у скульптурі Володимира Гамалія	45
Шутко Олександра Валіде Гюльнуш – покровителька подільських мечетей: біографічний нарис	52
Сандуляк Віктор Мости Хотинської фортеці на іконографічних джерелах XVII – XIX століть	59
Олександр Руснак, Микола Ільків, Микола Головльов Печатка хотинської роти жандармів	69
Віталій Калініченко, Віктор Грига Залізна шпора з матеріалів досліджень Хотинської фортеці у 2019 р.	74
Микола Ільків, Віталій Калініченко Рухомий матеріал з розкопок мечеті Хотинської фортеці у 2019 р.	79
Мордовін Максим, Прохненко Ігор «Англійська» текстильна пломба з околиць м. Хотин	88
Немічева Тетяна Кераміка XVIII століття: полив'яна, порцеляна, напівфаянси	95

Микола Ільків, Віталій Калініченко
(м. Чернівці)

РУХОМИЙ МАТЕРІАЛ З РОЗКОПОК МЕЧЕТІ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2019 р.

Стаття присвячена введенню у науковий обіг та короткій характеристиці археологічних знахідок із розкопок решток мечеті на території Хотинської фортеці. Виділено матеріали пізнього палеоліту, енеоліту, середньовіччя і нового часу.

Ключові слова: Хотинська фортеця, мечеть валіде-султан, трипільська культура, слов'яно-руський час.

Археологічні дослідження на території Хотинської фортеці у 2019 р. проводилися на п'яти ділянках, зокрема у центрі південної частини Нової фортеці, на південь від розкритих у 2004-2006 рр. руїн мечеті XVIII ст. (фото 1). Під час досліджень 2018-2019 рр. було доведено, що мечеть була значно більшою,

ніж це вважалося раніше. Вона має складну архітектурну історію і потаємний підземний хід у західній частині, скласти повну уяву про які стане можливим лише після дослідження решток споруди на всій її площі.

Для з'ясування стратиграфії, а також відстеження продовження східної стіни мечеті (під бровкою між розкопами 2018 й 2019 рр.) вздовж східного краю розкопу продовжено на південь траншею 2018 р. Стратиграфічна колонка західного борту траншеї в межах приміщення II виглядає наступним чином: 1) 0-0,05 м – дерновий шар;

Фото 1. Хотинська фортеця. Руїни мечеті. Ділянки досліджень 2004-2006 рр. (ліворуч) та 2018-2019 рр. (праворуч)

2) 0,05-0,55 м – темно-сірий суглинок з інтенсивним включенням будівельних решток; 3) 0,55-0,75 м – попелистий шар сіро-чорного забарвлення; 4) 0,75-1,10 м – чорний суглинок; 5) від 1,10 м – жовто-сірий суглинок (лес). У південно-західній частині розкопу досягнуто материка, в північно-східній частині розкопу, при тому ж рівні заглиблення материка не досягнуто.

Це пов'язано, очевидно, із природним схилом мису в північно-східному напрямку, який було частково знівельовано для вирівнювання майданчика для будівлі. Культурний шар тут досліджений не на всю глибину, щоб не пошкодити розкриті кам'яні мурування мечеті.

Темно-сірий суглинок з будівельними рештками містив найбільшу концентрацію рухомого матеріалу й датується Новим часом. Окремих об'єктів чи прошарків у ньому не зафіксовано, за винятком скупчення цеглин на пісковій підсипці (до 2-3 см) на окремих ділянках.

Концентрація фрагментів керамічного посуду у порівнянні з іншими ділянками на території Нової фортеці порівняно незначна, що може бути пов'язане з культовим характером самої будівлі й підтриманням чистоти. Виділяються дві групи посуду: сіродимлений і світлоглиняний. Перший представлений фрагментами: горщиків з майже вертикальними вінцями, широко опуклими боками і утором на денці, миски, миски-покришки глечика, чайника чи рукомийника, цідилка. Вони орнаментовані горизонтальними прокресленими лініями, різними відбитками коліщатого штампуга та пролискованими смугами. Окремі екземпляри світлоглиняної кераміки орнаментовані опискою або частково покриті поливою зелених відтінків.

Крім керамічного виявлено також фрагменти посуду з напівфаянсу, порцеляни та скла. Перші дві групи представлені дрібними нечисленними фрагментами. Зокрема присутні уламки чаш китайського походження, виконаних у стилях blue-and-white з рослинним розписом та Batavia, які вже виділені за матеріалами пам'ятки [3, с. 141-144].

Скляний посуд з культурного шару – гутний, переважно з прозорого зеленого скла («бутилочного» відтінку) (рис. 1): денця з при-

донними частинами дзвоноподібних келихів (діаметр – 4,3-5 см), а також фрагменти банок, пляшок і флакона, пляшечки тощо.

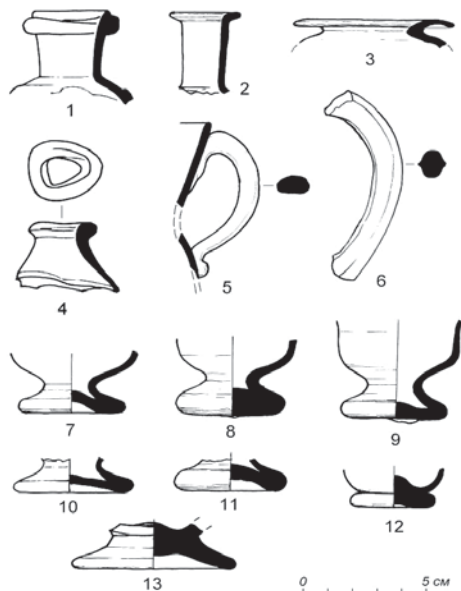

Рис. 1. Фрагменти скляного посуду

Побутова кераміка представлена фрагментованими підсвічниками та люльками. Підсвічники якісно випалені, покриті поливою коричневих відтінків, з порожнистою ручкою і підставкою. Виявлені люльки відносяться до виробів «східного типу», мають інколи клеймо.

Одиничними екземплярами представлені дрібні фрагменти пічних кахель. До будівельної кераміки відноситься цегла (в т.ч. з клеймами середини XIX ст.) та водопровідні труби.

У частині відвалу ґрунту із заповненої гравієм ями походить фрагмент (близько половини) керамічної водопровідної труби (довжина – 27 см; діаметр – 14,5 см). В її торцеве розширення на вапняному розчині була вкладена інша труба, сліди вапняного розчину присутні й на бокових стінках ззовні. Очевидно, що згадана яма зруйнувала частину фундаменту східної стіни мечеті, а також пошкодила підземний водопровід, зафіксований у 2018 р.

До будівельних елементів відноситься також фрагмент тесаної колони із вапняку (діаметр – 7,3-7,7 см; висота – 6 см) та розбитої мармурової архітектурної деталі (15,5×12,5×11 см) з рельєфним орнаментом із слідами позолоти.

З будівельною справою пов'язані також знахідки фрагментованих П-подібних залізних скоб довжиною до 23 см, шириною 2-4 см і товщиною 0,4-1,2 см. Ними у заглиблених пазах скріплювалися між собою тесані кам'яні блоки, що зафіксовано, наприклад, в кладці мінарету. Для додаткової міцності краї скоб у камені заливалися свинцем. Скоріш за все такі скоби виготовлялися майстрами при будівництві безпосередньо на місці, підганялися в кожному конкретному випадку, на що вказують доволі різні метричні параметри виробів, а також знахідки прямокутних у перетині видовжених залізних брусків зі слідами обрубання на кінцях. Їх маса вкладається у межі вагової характеристики скоб, заготовками для яких вони, очевидно, й слугували.

До будівельної за функціональним призначенням категорії виробів відносяться також ковані залізні цвяхи різних розмірів з шляпкою чи Т-подібним розширенням. Виділяється група стандартизованих дрібних цвяхів довжиною 5,1-5,6 см з профілем 0,2×0,3 см і 8-подібною в плані шляпкою, які відомі на пам'ятках регіону ще з середньовіччя.

Низка знахідок презентує предмети побуту, озброєння та спорядження: підкови і підковки до чобіт, ножі, деталі підвісних замків, гудзика тощо, виготовлені з чорного металу чи зі сплаву на основі міді.

Підкова представлена одним екземпляром з широкою основою і зімкнутими кінцями (12,8×10,8 см). Підковки на каблуки взуття відносяться до трьох типів – від найбільш раннього із цільними стрижнями для кріплення до стандартизованих найбільш пізніх. Ріжучі знаряддя представлені двома екземплярами: лезовою частиною та складним ножем з декорованою рослинним орнаментом ручкою. До підвісних замків віднесено кулястий порожнистий корпус малих розмірів із деталями кріплення та дугасту скобу. Аналогія першому відома, зокрема, з Мангазеї у Сибірському Заполяр'ї [1, с. 272, рис. 156, 1].

До індивідуальних знахідок відносяться також фрагмент залізного дзвона з слідами заглибленого клейма (діаметр основи – 12 см), фрагмент бубонця, бронзовий цвях зі слідами позолоти на шляпці, бронзовий зрізано-конічний важок до терезів із клеймом всередині (діаметр – 1,4 / 1 см; висота – 0,4 см; вага – 2,0 г), три циліндричних вироби із бронзи, фрагмент залізного кресала тощо.

Значним асортиментом представлені гудзики, переважно з міді / бронзи, із випуклим або плоским щитком і петелькою на звороті, характерні для ХІХ – початку ХХ ст. Гудзик з дрібним рельєфним рослинним орнаментом пов'язаний з османськими старожитностями і датується ХVІІІ ст. Один екземпляр виготовлений зі свинцю й один (з чотирма наскрізними отворами для кріплення) виточений з перламутру. До елементів одяжі чи спорядження відносяться також залізні Ω-подібна петелька під гаплик та пряжка із прямокутною рамкою.

З боєприпасами пов'язані ядра невеликого калібру та осколки гранат / бомб. З ручною вогнепальною зброєю – свинцеві кулі різних калібрів (10-17 мм) та російські латунні капсулі.

З цією ж культурною верствою пов'язана нумізматична колекція, яка нараховує 10 одиниць – грошові номінали Речі Посполитої, Австрійської та Османської імперій, а також рахунковий жетон. До першої групи належать мідні / бронзові соліди (боратинки) Яна Казимира та гріш Станіслава Августа Понятовського. Друга група – три монети по три крейцери (одна – перфорована), карбовані за правління Леопольда І та Йосифа І. Трьома дрібними номіналами з білого металу представлені османські грошові одиниці. Одна знахідка являє собою рахунковий жетон (пфеніг), які первинно використовувалися для підрахунків на абаці, а згодом часто слугували підвісками. Виявлений жетон – теж із пробитим отвором і наслідує, ймовірно, вироби Ернста Людвіга Зігмунда Лауера, який працював у м. Нюрнберг з 1791 по 1797 рр. Він містить зображення сидячої постаті та вазонів на сітчастій основі з однієї сторони, а також богині Діани з луком, собакою і дерев з іншої. Фрагмент ще однієї нумізматичної знахідки з розмивів берега р. Дністер ідентифіковано як рахунковий жетон. Він теж перфорований і на одній

з площин містить сильно затерте зображення рельєфного обідка по периметру та трьох літер.

У попелистому шарі рухомого матеріалу не зафіксовано, ймовірно, саме з ним пов'язані сліди горіння й в межах окремих приміщень споруди.

Шар чорного суглинку знівельований у верхній частині, але порушений лише в межах кам'яних фундаментів, які його прорізають. Він містить дрібні поодинокі вкраплення вуглинок і обмазки, а також доволі насичений фрагментами середньовічної кераміки. Слідів стаціонарних об'єктів в масштабах проведених досліджень не зафіксовано. Фрагментований керамічний посуд слов'яно-руського часу поділяється на дві групи: кружальний і ліпний (рис. 2). За складом керамічного тіста кружальний посуд розподіляється на дві підгрупи: 1) із значною домішкою піску; 2) із домішкою зерен шамоту. Кількісно перша група значно переважає, але принципових відмінностей у морфології посуду цих підгруп не помічено: він представлений виключно фрагментами горщиків з розхиленими вінцями, чітко виділеною шийкою, опуклими плічками і конічно завуженою придонною частиною. Вінця у переважній більшості мають характерний манжет. Заглибленим орнаментом вкрита більша площа зовнішньої поверхні горщиків – від шийки або плічок й до придонної частини. Орнамент представлений одиничними або кількома паралельними прямими та хвилястими лініями, а також відтисками гребінки. Центральна частина донець ледь піднята, немов формуючи мілкий піддон.

Ліпний посуд представлений одиничними зразками: фрагментами вінця невеликого горщика із пальцевими вдавненнями, мисок (?), придонними частинами різних за розмірами посудин, а також неповним аморфним розвалом дрібних фрагментів двох жаровень з пальцевими вдавненнями. Останні насичені палеоботаничним матеріалом [2, с. 39-41].

Загалом виявлений комплекс посуду має характерні риси кераміки першого періоду (X-XI ст.) давньоруської культури на території Буковини за Б.О.Тимошуком [7, с. 14-23].

До керамічних виробів з цього ж шару відноситься біконічне пряслице (діаметр максимальний – 2,9 см; діаметр площадок –

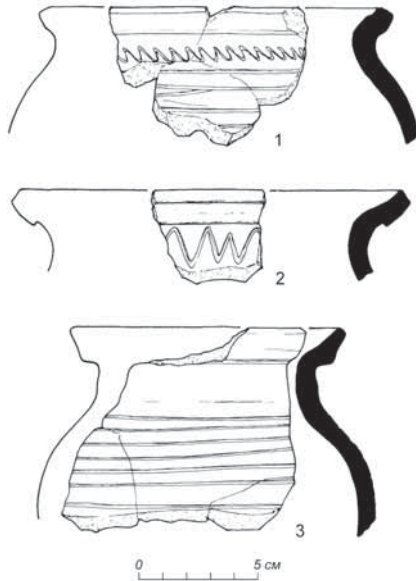

Рис. 2. Кружальний посуд слов'яно-руського часу

1,6 та 1,8 см; діаметр каналу – 1 см; висота – 2,2 см) та фрагмент диску на зразок грубо виліпленого пряслиця. Слов'яно-руським часом датуються також дві кістяні проколки (довжини – 5,5 та 6,4 см) та перепалений пісковиковий камінь-точило.

На стику чорного суглинку і лесу в кількох місцях виявлено фрагменти керамічного посуду трипільської культури (рис.3). Кераміка мажеться, краї зломів обкатані. Присутня неорнаментована кераміка, орнаментована в заглибленій техніці чи поліхромним розписом. Перші дві групи містять в тісті домішку зерен шамоту. З поміж першої групи виділяються шоломоподібні покритишки, в т.ч. з петельчастою ручкою, а також посудини на піддоні на зразок фруктовниць. З кераміки виготовлена також конічна ніжка від посудини чи пластики. До старожитностей трипільської культури попередньо можна віднести також знахідки деяких перевідкладених кременів у більш пізніх нашаруваннях розкопу, зокрема заготовку на зразок нуклеуса (8,2×6,9×2,9 см) та ретушовану пластинку

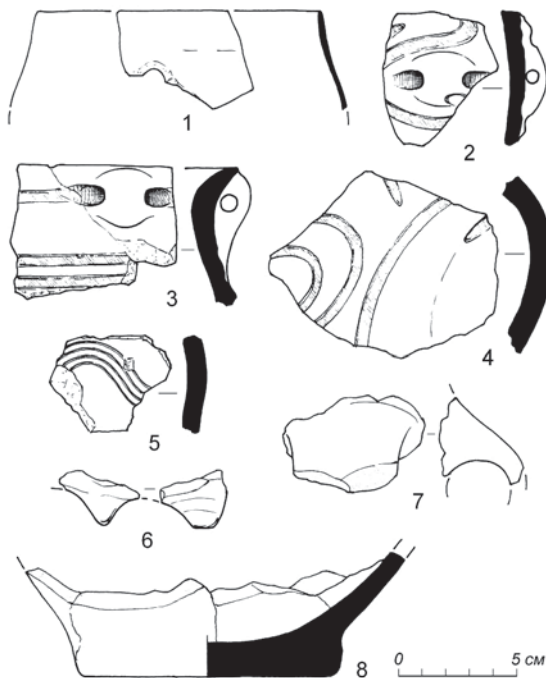

Рис. 3. Фрагменти кераміки трипільської культури

з коричневого напівпрозорого кременю (4,2×2,3×0,4-0,7 см). Виявлений матеріал, як і знахідки попередніх років [4, с. 271-272], можна віднести до етапу В І трипільської культури.

При зачистці лесу виявлено крем'яні вироби з патинованою поверхнею пізньопалеолітичного часу. Також перевідкладений оброблений кремій траплявся в культурних нашаруваннях нового часу (визначення Л. В. Кулаковської та О. М. Кононенко).

Отже, під час вивчення руїн південної частини мечеті валіде-султан у Хотинській фортеці у 2019 р. було зафіксовано непорушені чи частково порушені культурні нашарування різних епох із характерним рухомим матеріалом. Очевидно, що на великій площі мису між Дністром і його правою притокою-струмком поширюються поселення пізнього палеоліту, трипільської та давньоруської культур.

Джерела та література:

1. Визгалов Г.П., Пархомович С.Г. Мангазея: новые археологические исследования (материалы 2001-2004 гг.). – Екатеринбург-Нефтеюганск: Магеллан, 2008. – 296 с.
2. Горбаненко С. Палеоетноботанічні дослідження середньовічної кераміки з Хотинської фортеці // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доп. III міжнар. наук. семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимошука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.). – Чернівці: Технодрук, 2019. – С. 39-41.
3. Ільків М. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.) / Микола Ільків // Археологія & Фортифікація України: Зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 141-144.
4. Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К., 2014. – С. 271-272.
5. Мисько Ю. Хотинська мечеть за підсумками археологічних досліджень 2004-2006 рр. // Археологічні студії. – К.-Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 241-251.
6. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
7. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У ЛІТОПИСАХ
до 350-річчя від дня народження Самійла Величка**

Матеріали XVII науково-практичної конференції

Підписано до друку ???.2020.

Формат 60 x 84 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 6,27. Тираж ??? примірників.

Зам. № 1877.

ФОП Буйницький О. А.
32300, Хмельницька обл.,
м. Кам'янець-Подільський, вул. Північна 81 Г.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.06.2006 р. серія ДК №2477